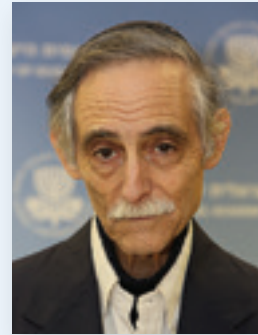

אבירי הפרשנות ונושאי כליהם בשדה הקרוב של ההגות הקונפוציאנית

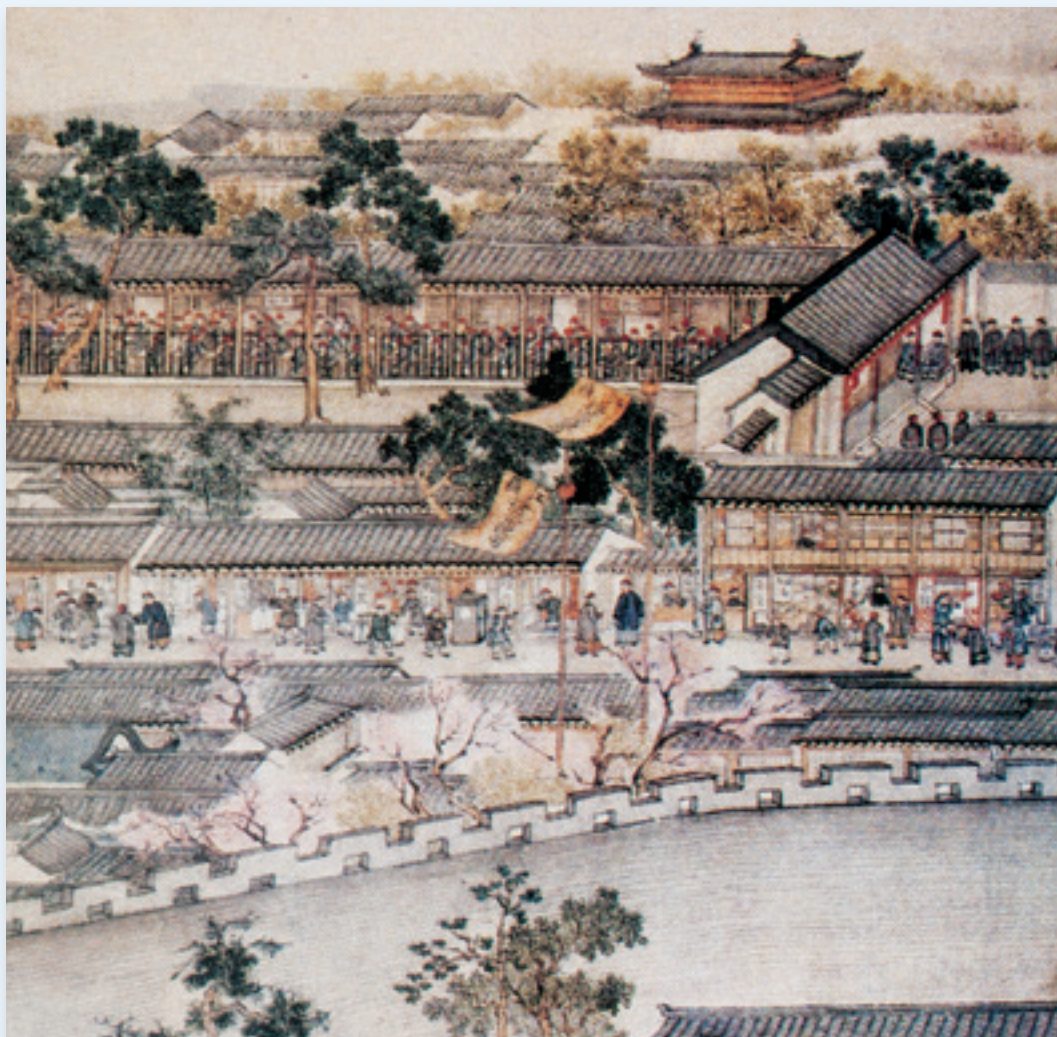

מאת פרופ' אנדרו פלקס

סביר להניח שמרוב הבחינות יגמד המבדיל ביניהם את המשותף. אומנם הטווח הכרונולוגי להתפתחות שתי התרבויות – למן שלהי האלף השני לפני הספירה – תואם פחות או יותר, וגם אם בעניינין של ציוויליזציות עתיקות אחרות מצטייר מסלול היסטורי דומה, מעטות הן בעלות הציון הכפול המייחד את התרבות הסינית ומקבילתה היהודית: ותק והמשכיות.²

אך הקרקע הפורייה לחיפוש שורשים משותפים בין שני "עמי הספר" האלה מתגלה, להערכתך, לא בתנאי ההתפתחות ההיסטורית/חומרית שלהם אלא בכיוון "רוחני" יותר, היינו במסגרת שתי המסורות האינטלקטואליות שהם מתפארים בהן, ובלבין מערכות חינוך ולמדנות המבוססות לא רק על שינון טקסטים קאנוניים, אלא גם, ובעיקר, על מפעל אדיר של פרשנות תוססת ומגוונת. חשוב לציין בהקשר זה שבניגוד לתרבויות-הציר האחרות, אצל בני שני העמים האלה לימוד הכתובים עם פלפול הפרשנים מתפשט לשכבות רחבות יחסית בחברות המסורתיות, והוא המסלול העיקרי לקניית סטטוס ויוקרה בעיני הבריות.³

מ אמר זה מיועד להעיק מבט על נושא הפרשנות הקאנונית שבמסורת הלמדנית הקונפוציאנית עם פזילה מובנת מאליה אל עבר הפן ההשוואתי הכרוך – במפורש או במרומז – בתופעה הזאת בלמדנות היהודית. הקבלה זו היא בעיניי החשובה שבאלמנטים ששני העמים עתיקי היומין האלה שותפים להם. בקווי הדמיון המועלים כמעט רפלקסיבית בשיחות חולין בין אנשי רוח ישראלים לעמיתיהם וידידיהם הסינים, ובהם נהגים תרבותיים/דתיים כגון כיבוד אב ואם, מנהגי אבלות, שיטות קלנדריות וכדומה, וכן מאפיינים סוציולוגיים הקשורים בעיקר למעמדם של בני שתי העדות כקבוצות אוכלוסייה של מיעוטים החיים בקהילות סוחרים בתפוצותיהם השונות – כמעט כל הגורמים מן הסוג הזה, למותר לציין, אינם נחלתם הבלעדית של היהודים והסינים.¹ אם כן, מהם הדברים שכן מייחדים את שני העמים האלה – אם בכלל – מיתר התרבויות הספרות אשר קיומן משתרע מן העת העתיקה עד עצם ימינו שלנו? לפי קווי היסוד המתווים את הניסיון ההיסטורי הנבדל של שני העמים, השונים תכלית השוני זה מזה – מכאן אימפריה יבשתית עצומה ומכאן עם קטן מפוזר ומפורד בכל רחבי תבל – היה

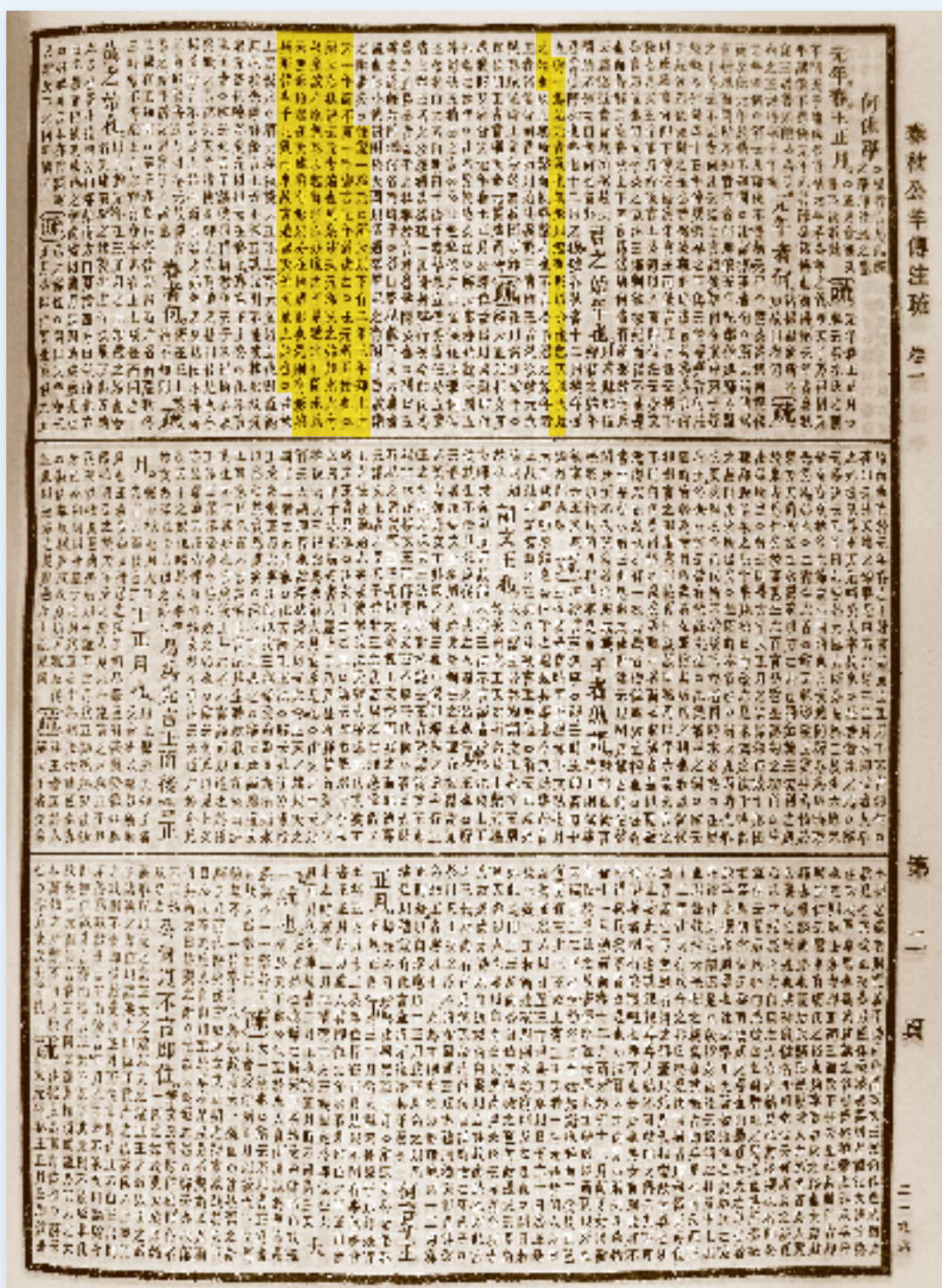

איור 1. נבחנים סינים מגיעים להיבחן בבחינות הממלכתיות, הנערכות בתאים סגורים למניעת העתקות, באמצע המאה השמונה-עשרה.

להשתעשע בו בכותרת מאמר זה, הרומז ללוחמים ולנושאי כלים המפעילים את נשקם הלמדני בשדה הקרב של הפולמוס הפילוסופי. עתה נשאיר את המקבילים היהודים ברקע ונתרכז בחשיבותה של תופעה זו בתולדות הפילוסופיה הקונפוציאנית (במובן הרחב, הכולל בתוכו לא מעט אלמנטים דאואיסטים ובודהיסטים), שם בולט מקומה של הפרשנות הקאנונית בתור המדיום הראשון במעלה לשיח האינטלקטואלי. ◀

כאן ברצוני לשפוך אור על אספקט מרחיק לכת אף יותר בנושא הפרשנות הקאנונית בשתי התרבויות הנידונות והוא שימוש בספרות הפרשנותית לא רק כקורפוס של ספרי עזר לשם ביאורים טקסטואליים בבתי המדרש אלא גם כעמוד התווך של החיים האינטלקטואליים בשני צידי המתרס התרבותי. דבר זה הוא המודוס העיקרי להגות פילוסופית בזכות עצמו.⁴ מכאן נבע משחק המילים הקטן שהרשיתי לעצמי

איור 2. הטקסט הסיני המקורי של "דברי ימי האביב והסתיו" מתוך המהדורה המוסמכת Shisanjing zhushu (13 הקאנונים עם פרשנות ותתי-פרשנות). הקורא היהודי יוכל לראות כאן את הדמיון הבולט לדף גמרא ערוך בצורתו המסורתית.

לידות ופטירות, עלייה לשלטון, יציאות למסעות עונשין וכדומה, שאירעו בפרובינציה קטנה בשם לו (אדמת מכורתו של קונפוציוס) באזור המחוז שאן-דונג של ימינו. אך לדבריהם של ההולכים בדרכו של ה"מורה", הספר הוא פרי עטו של הרב בכבודו ובעצמו, וטמונים בו העקרונות המוסריים היסודיים של תורתו, ולכן זכה לקאנוניזציה כאחד מחמשת הקאנונים.⁷ עד שבאים ומלבישים בדרכים שונות עור וגידים על העצמות הלאקוניות האלה, שמחן צמחו שלוש מסורות פרשנות גדולות: זאת המכונה "מסורת דזו" – המשלבת בכל ערך וערך כרונולוגי חומר סיפורי ודרמטי שנודעת לו השפעה אדירה בספרות הסינית הקלאסית – ועוד שתי שיטות פרשנות: "מסורת גונג-יאנג" ו"מסורת גר-ליאנג", שדרכן היא לשקול כל מילה ומילה ולפשפש בין השיטין על מנת לחשוף רמזים ומשלים המובילים לשיפוט מוסרי של כל הדמויות הפועלות ופועליהן⁸ (ראו את הטקסט הסיני המקורי ואת התרגום לעברית ולאנגלית להלן בסוף המאמר).

הערך הראשון בפתח קאנון הגונג-יאנג מציין את עלייתו לשלטון של שליט מדינת לו – ה"דוכס" יין, כלשון התרגומים המערביים – איש חסר כריזמה, שאין לזכותו לא מעשי גבורה ולא חוכמה יתרה; שאינו גיבור התרבות ואינו מופת – לטובה או לרעה – למידות מוסריות.⁹ פסוק פתיחה זה, כדרכו של הטקסט כולו, נפתח בסימון תאריך גרידא 元年春, 壬正月 ("שנה א, אביב, החודש הראשון למלך").

לכאורה אין כאן מקום להוספת מידע כלשהו לבד מציון זמנו של הערך. לאמיתו של דבר, טמון בסימני הסרק האלה סבך של קושיות מן הסוג המעסיק את חכמי הקונפוציאנים: "באיזו זכות מעניקים לדמות זו את התואר 'מלך'?" "באיזו שיטה קלנדרית קובעים את 'ראש החדשים' באביב?" ועוד.¹⁰ ◀

רבים וטובים מהוגי הדעות הדגולים בסין הפרה-מודרנית אינם עוסקים כללועיקר בהעלאת דעותיהם על הכתב במסכתות שלמות, ולעיתים קרובות הם משתמשים בפירושים על "כתבי הקודש" כמסגרת הבלעדית להבהרת עמדותיהם הפילוסופיות. עם פרשנים/פילוסופים אלה נמנים גדולי ההוגים הסינים לדורותיהם, ובהם ואנג בי (Wang Bi, 226–249) וגואו סיאנג (Guo Xiang, 252–312), בתקופה התוססת בשלהי שושלת האן ו"ש השושלות", וכן דמויות המפתח בפילוסופיה ה"נאו-קונפוציאנית", ואנג יאנג-מינג (Wang Yangming, 1472–1529), ואנג פר'ג'ה (Wang Fuzhi, 1619–1692) ודאי ג'ן (Dai Zhen, 1724–1777) בתקופות הקיסרות המאוחרת, מינג וצ'ינג, מהמאה השש-עשרה עד המאה השמונה-עשרה.⁵

על מנת להדגים תופעה זו לצורך הדיון הנוכחי בחרתי בדוגמה קיצונית למדי, שתחילתה בביאור מילים גרידא, וסופה בעיון הצולל למעמקי החשיבה האונטולוגית. הציטוט נלקח מדבריהם של שני מלומדים, ה"אביר" ה"ה סיו (He Xiu, 129–182), מראשוני הפרשנים בשלהי שושלת האן, ונושא כליו סיו' יאן (Xu Yan), שחי בתקופת טאנג המוקדמת (המאה השישית-השביעית), על פסוק הפתיחה של טקסט קאנוני הידוע בתרגומים המוסכמים לכותרתו בסינולוגיה הישראלית: "דברי ימי האביב והסתיו".⁶

ה"ספר" הזה, ביסודו, אינו אלא סדרה של רשומות אנליסטיות למאורעות ממלכתיים, הערוכות לפי רצף של שנים וחודשים. הטקסט כשלעצמו הוא ערטילאי מאין כמוהו, נטול כל תוכן של ממש – לא נרטיבי ולא רטורי – רק העצמות היבשות של הכרונולוגיה ללא קורטוב של בשר טקסטואלי. אף שהלמדנים הקונפוציאנים ראו בו את ראש ספרי ההיסטוריה הקאנוניים, אין בו אלא מעין ראשי פרקים של רצף המאורעות:

חד־משמעית את הטענה הרווחת שלפיה ההוגים הקונפוציאנים אינם מעוניינים כלל בנושא בריאת העולם ודוחקים אותו לקרן זווית של התרבות העממית. על רושם מוטעה זה ארחיב את הדיבור בסוף דברי.

בהפרש של שלוש-ארבע מאות שנה בא נושא הכלים המוסמך של הפרשן הראשון סיו' יאן בתחילת תקופת טאנג ומעמיק את השיח הפולמוסי על סוגיית קדמות החומר בתהליך התהוות העולם – שכביכול זר לרוח הקונפוציאניזם – בהרחיבו את דברי קודמו. הדיון נפתח בתיקון קל לביאור המונח הכרונולוגי "ראשונה" בפתיחת המקור הקאנוני שבו הוא מעיר שבחירת הלשון המופשט "ראשונית" על פני מונח מספרי רגיל אינה עולה בקנה אחד עם נקיטת המספרים הסדרתיים "שתיים", "שלוש" וכן הלאה בהמשך. שינוי זה, הוא אומר בביטוי סתמי, רומז לקביעה מסוימת בגישתו לנושא השנוי במחלוקת, וכאן ה"תת-פרשן" מפליא עשות בשנותו את הבסיס הלשוני למערכת הטיעונים ומבאר את המילה "ראשונית" לא כ"החומר הקדמון" אלא כ"ראשית הזמן", הבא לידי ביטוי במילה *duan* (端), שמובנה היסודי הוא "קצה" (החלק הראשון המתגלה לעין – של חוט, מקל או כל עצם מוחשי מוארך), ובהקשרים אחרים – תחילתו של הרצף הליניארי של הזמן.¹¹ תפיסתה של נקודת התחלה בזמן מאפשרת לנושא הכלים להוסיף ולהבהיר את דברי קודמו, במשמעות האנלוגיה של מעיין מים, שנודע לו "קיום" בעודו זורם בסמוי מתחת לפני האדמה עד שהוא בוקע החוצה ולובש צורה גלויה לעין. אז מחזיר ההוגה את הנמשל אשר במשל המעיין לנושא המרכזי של הדיון, היינו החומר הקדמון של הקיום. כאן עושה האחרון צעד קדימה בהרחבת הפירוש הראשון של המצב ההיולי נטול הצורה – השלב שבו עין לא שזפתו ואוזן לא קלטתו, כדבריו – כ"היווצרות הצורות הפרדיגמטיות במישור הקוסמי בשמיים", המקדימה את השלב של בידול הצורות,

אבל הפרשנים שלנו עטים על המילה הראשונה המופיעה בערך כמוצאי שלל רב, ומשם מגיחים לקרב בשדה הפולמוסי של הפילוסופים. פותח הה סיו, הפרשן/אביר מסוף שושלת האן, בשאלה: "מדוע הטקסט אינו מסמן את השנה ה'ראשונה' במספר הקרדינלי 'אחד' (一) ונוקט במקום זה לשון 'ראשונית' (元) (המתייחסת בדרך כלל לדברים מופשטים יותר)", ומכאן מזנק מייד אל תוך סוגיה אונטולוגית על ראשית התהוות היקום, אשר לכאורה אין לה ולא כלום עם ימיו הראשונים בשלטון של שליט פרווה, כרשום במקור הנוכחי. כאן מבאר הפרשן את המילה "ראשונית" באמצעות המונח צ'י (氣), ביטוי המוכר היטב לשוחרי אומנויות הלחימה המזרח-אסיאתיות בארץ ובעולם כמשהו דומה ל"רוח". אומנם המילה קשורה סמנטית למילים כמו "נשימה" או סתם "הבל", אבל בטקסטים העתיקים משמעותה אינה כה רוחנית, והיא קרובה יותר לממד הגשמי, הדומה להפליא לטווח הסמנטי של המונח היווני *hyle* (ύλη), שבמקורו מסמן חומר מוחשי – ואף עץ לבניין – ואז מושאל כדי לציין את החומר הדק שבדקים, היינו החומר הקדמון, הלא הוא האתר, הבא לידי ביטוי באוצר המילים של הפילוסופיה היהודית והאסלאמית, דרך אריסטו, בצורת הלשון "היולי". חקירתו של הפרשן הה סיו אינה נעצרת בתרגיל לשוני גרידא אלא פוסעת קדימה ומעמיקה בתפיסת החומר הקדמון כרצף הקיום, תשתית ההווה העוברת ממצב היולי "נטול צורה" לשלב של "בידול" (התמיינות, אם תרצו), שבו החומר לובש צורות גשמיות שונות, וזה, מוסיף וקובע האביר בנימה פולמוסית מובהקת, ראשית התהוותו של העולם והיווצרותו של הסדר הקוסמי המתגלמת בשמיים ובארץ.

גלישה מסחררת זו מביאור מונח כרונולוגי לאחת מסוגיות היסוד של שיח ה"ראשית-כול" בהגות הסינית הקלאסית – לא בכדי היא, אלא מפריכה

ומעמיקים בסוגיות ראשית הקיום ותשתית ההווה, על כל הפרדוקסים הלא פתורים בדבר קדמות החומר והיווצרות הצורות הכרוכים בנושא. וכאן חשיבותם של שני הפירושים הקצוצרים האלה, פרי עטם של האביר ונושא כליו, המעמיסים מטען רעיוני כבד על מילה "תמימה" לכאורה ומביאים את משל המעיין כדימוי לתשתית הקיום כרצף של הווה משלב הלא-צורה לזמן לבישת הצורות אין-ספור של העולם הגשמי. פתרון-לא-פתרון זה פוסח על שתי הסעיפים – לא פחות מבסוגיות היש-מאין והיש-מיש במסורותינו. וכן הפרשנים האלה, ואיתם הוגים סינים רבים לדורותיהם, עסוקים לא פחות מעמיתיהם שמעבר להרי החושך בחיפוש אחר הסיבה הראשונה לקיום העולם המובילה אותם, באותה מידה, למלכודת הרגרסיה עד אין-סוף – דבר הבא לידי ביטוי באחד המקורות האהובים בספרות הפילוסופית הסינית (בקובץ הפרקים הידוע בשם "ג'ואנג'זה"): "הקביעה שהייתה ראשית לקיום מחייבת את הקביעה של שלב קודם בטרם התהוותה של ראשית הקיום, וזה מחייב קיומו של שלב הקודם לשלב של טרם התהוותה של ראשית הקיום".

有始也者，有未始有始也者，
有未始有夫未始有始也者。

לסיום נשאר השאלה אם שני הפרשנים הנועזים שלנו, הבאים לפרש טקסט קאנוני המתפרש בדרך קבע כאוצר של עקרונות מוסר ותו לא, יוצאים במתכוון לצלול לים הספקולציה האונטולוגית, או שמא נגררים בעל כורחם, משום מה, לגלוש אל תוך סבך של סתירות בשיח ראשית ההווה.¹⁴ האם מדובר על פועל יוצא של הרטוריקה הלמדנית – כעין ריהטא דלישנא – או שהם מנצלים את הפתח המזדמן בפסוק הראשון של טקסט לאקוני כדי להשמיע דעותיהם על סוגיה שלכאורה אין זה המקום להרחיב עליה את הדיבור? מכל מקום, המקור הזה מדגים בהדגמה בולטת לעין כיצד הפרשנים הקונפוציאנים נענים – כמו עמיתיהם היהודים – לטקסטים אשר אומרים להם דורשני. ■

כלומר לבישת הצורות ההולכות ומתגשמות בממד הארצי. אבל שני מצבי הקיום, הוא שב ומדגיש, צומחים מתוך אותו מצע ההווה.

שיח זה על ראשית הקיום מוכר לנו היטב מן ההגות היהודית על בריאת העולם – על כל הפרדוקסים והפולמוסים הכרוכים בנושא: "האם הבריאה מתרחשת בתוך רצף הזמן או לפני הוצאתו לפועל?", "האם היא נתפסת כבריאה מוחלטת יש מאין, או שמא מתבטאת בתצורה המחודשת של החומר הקדמון, בתהליכי היצירה?" די לזכור למשל את הפירושים הקלאסיים של הביטוי "תוהו ובוהו" כתהליך הכפול של התוויית גבולות הקיום בפועל והלבשת הצורות הטמונות בכוח בחומר הקדמון.¹²

בשל הדמיון המובהק בין המונחים העולים בפירושים הקונפוציאניים האלה לבין דיסקורס הבריאה בפרשנות היהודית הקלאסית, עליו לחזור ולהדגיש את העוקץ הפולמוסי הטמון בביאורים הנוכחיים על מקום טקסטואלי שלכאורה אינו דורש הרחבה כלשהי. אחת הדוגמות המוסכמות של הסינולוגיה המערבית מייחסת חשיבות יתרה לאי-הופעת סיפור בריאת העולם במסורת הסינית ה"גבוהה", וקביעה זו קנתה מהלכים גם בקרב רבים וטובים מן האינטלקטואלים הסינים בעת החדשה, המתפארים בתרבותם ה"חילונית/הומניסטית" בעיקרה, שהיא בעיניהם התרופה למכת הציוויליזציה "ללא נחת" של המערב, ובלביה האובססיה לעילת-העילות מן ההגות היוונית ועד התאולוגיות המונותאיסטיות.¹³

כדי להפריך דעה מוטעה זו די להעיק מבט בדוגמאות הנגד הבולטות בשני צידי המתרס: מכאן לעוצמת ההסתייגויות מתפיסת הבריאה יש מאין בשיטות התאולוגיה המערביות, ומכאן לשפע ההוגים הסינים המסרבים לקבל ללא ערעור את תפיסת ההווה הנצחית – בלי ראשית ובלו תכלית כביכול –

תרגום לעברית ולאנגלית של הטקסט המקורי מתוך דברי ימי האביב והסתיו: מסורת גונג-יאנג

פרשנות: זה סיו תת-פרשנות: סיו' יאן
תרגום לעברית ולאנגלית בידי פרופ' אנדרו פלקס

...变一为元, 元者, 气也, 无形以起, 有形以分, 造起天地, 天地之始也。
解云: 以下有二年三年, 知上宜云一年, 而不言一年, 变言元年, 故决之。注元者, 至「始也」。解云: 《春秋说》云: 「元者, 端也。气象」。注云: 「元为之始, 如水之有泉, 泉流之原, 无形以起, 有形以分, 窥之不见, 听之不闻。」宋氏云: 「无形以起, 在天成象; 有形以分, 在地成形也」。然则有形与无形, 皆生乎元气而来, 故言造起天地, 天地之始也。

פירוש הפסוק 元年春, 王正月, שנה ראשונה, אביב, החודש הראשון למלך

בהחלפת המילה "ראשונה" ל"ראשונית" כוונת הלשון "ראשונית" היא לתשתית הגשמית (qi) של ההווה. תשתית זו מתהווה בלא צורה, ואז נבדל ולובש צורות מוחשיות, וזה מביא לידי התהוותם של השמיים והארץ, היינו תחילת קיום העולם...

היות שננקטת בהמשך הלשון "שנה ב" ו"שנה ג", היה מצופה שיהיה כתוב כאן בהתחלה "שנה א", והסיבה לכתוב "השנה הראשונית" במקום זה הייתה לקבוע דבר מסוים... כוונת הלשון "ראשונית" היא לראשיתו של רצף הזמן, אשר יש לדמותו למעיין הזורם של ההווה הגשמית. פירוש הדבר הוא ש"ראשונית" מסמנת את ראשיתה של ההווה הגשמית, הזורמת כמו המים במעיין. במצבו המקורי נאמר עליו שהוא "מתהווה בלא צורה, ואז נבדל ולובש צורות מוחשיות", היינו בתחילתו לא נראה לעין ולא נשמע לאוזן. הלשון "מתהווה בלא צורה" מתייחסת להיווצרות מכלול הפרדיגמות אשר בשמיים ממעל, ואילו "נבדל ולובש צורות מוחשיות" פירושו: לבישת הצורות הגשמיות עלי אדמות. אך שני הממדים גם יחד: בלא צורה ולובש צורה, נובעים מן התשתית הראשונית של ההווה. לכן נאמר שהם "התהוותם של השמיים והארץ, היינו תחילת קיום העולם"...

... when [the text] changes the word "first" to "prime", the word "prime" refers to the material substrate of being (qi), which originates in a state of formlessness, then is differentiated into a state of perceptible form, leading to the initial coming into being of Heaven and Earth. This is the inception of the cosmic order.

... in view of the fact that the text speaks below of "year two" and "year three", it is understood that here in the first occurrence it would have been appropriate to use the phrase "first year". And so, the reason why it did not say "first year", but rather changed the wording to "prime year", was to make a specific point ... The term *yuan* refers to a point of inception (*duan*). When the material substrate of being flows forth in a stream, this is referred to as "primary existence". The initial materialization of this substrate of being can be likened to the channeling of flowing water in a stream; that is, just as the source of a stream's flow can be described as "beginning in a state of formlessness, then being differentiated into a state of perceptible form", it is initially invisible to the power of observation and inaudible to the power of hearing. As Master Song has expressed it: "the phrase 'originates in a state of formlessness' refers to the formation of visible patterns in the cosmic dimension, while 'differentiated into a state of perceptible form' refers to the materialization of visible forms on the terrestrial plane. But both dimensions, that of visible form and that of formlessness, arise from the prime substrate of being. This is what is meant by "the initial coming into being of Heaven and Earth" and "the inception of the comic order".

הערות:

- (1) ברור שהערך המוסרי/חברתי של כיבוד אב ואם הוא כמעט אוניברסלי. מנהגי אבלות המדורגים לפי מידת הקרבה לנפטר נפוצים בעולם. כידוע, הלוח הלניסולארי הוא בשימוש – עם שיטות עיבוד שונות – בתרבויות רבות. קווי הדמיון בין קהילות סוחרים בולטים אצל היוונים, ההודים, הערבים הלבנטינים ועוד בפזורותיהם השונות.
- (2) למשל, המצרים והשומרים הקדומים עולים על כולם בוותק, אך לוקים בחסר מבחינת המשכיות, כשהיפנים ותרבויות האסלאם למשל הם חדשים יחסית מקרוב באו.
- (3) בהקשר זה חושבים אוטומטית על שיטת הבחינות הממלכתיות, המבוססות על הפרשנות האורתודוקסית בסין הקיסרית. ראו Elman, Benjamin A., *A Cultural History of Civil Examinations in Late Imperial China* (Berkeley, UC Press, 2000).
- (4) השוו יצירות המופת של גדול הפילוסופים ההודים Shankara, המופיעות אך ורק בצורת פרשנות על האופנישדות והבראהמה סטרה. על תופעה כזאת ביוון העתיקה, ראה Richard Sorabji, *The Philosophy of the Commentators* (Cornell University Press, 2005). לעומת זאת דברי פרשנות אלה הם בעיקר פרי עטן של שכבות צרות של מלומדים בקבוצות האוכלוסייה המסורתיות.
- (5) ראה פרשנותם הראשונה במעלה של אלה: ואנג בי על "ספר התמורות" ועל ספרו של לאו-דזה, גואו סיאנג על הפילוסופיה של ג'ואנג-דזה, ואנג יאנג-מינג על "תורת הגדול", ואנג פרג'ה על "ארבעת הספרים" וקאנונים אחרים ושל דאייג'ן על "מנציוס".
- (6) כאחד מ"חמשת הקאנונים" הקונפוציאניים ידוע הטקסט בכותרת הקצרה "האביב והסתיו". מכאן הוטבע השם לתקופה הנידונה בספרות ההיסטורית: "תקופת האביב והסתיו" (476–722).
- (7) בספר ה"מנציוס" מובא ציטוט מפי המורה: "כל המבין את דבריי, יהיה זה על סמך 'האביב והסתיו', וכל המרשיע אותי, יהיה גם זה על סמך 'האביב והסתיו'" (מנציוס 9:6).
- (8) כעת ניתן להשיג תרגום מבריק של "מסורת דזו על דברי ימי האביב והסתיו" במלואו: tr. Stephen Durrant, Li Wai-ye, and David Schaberg, *Zuo Tradition* (transl. from Chinese), Washington, University of Washington Press, 2016.
- (9) שנות שלטונו מ-217–227 לפני הספירה.
- (10) היה נהוג בכל שושלת חדשה לשנות – כהוא זה – את השיטה הקלנדרית, ולרוב זה כרוך בהזזת "ראש החודשים" לעונה אחרת.
- (11) הפילוסוף העתיק הידוע בכינויו מוֹדֵדָה (Mozi), שחי בערך במאה החמישית או הרביעית לפני הספירה, מגדיר את המונח "דואן" בפרקי הלוגיקה המפורסמים בספרו כנקודה נטולת ממדים במובן הגאומטרי.
- (12) ראה למשל פירוש הרמב"ן על הפסוק.
- (13) התבטאויות ברוח זו מושמעות בדבריהם של Hu Shi ועמיתיו בדור ה"ארבעה במאי" ובולטות בכתביהם של הנאו-קונפוציאנים בני זמננו Yu Yingshi ו-Tu Weiming.
- (14) אני נוהג לקרוא לתופעה זו "הכורח הרטורי" (the rhetorical imperative).